

Aankomst en toekomst

THEOLOGIE VAN DE ADVENT

H.A.J. Wegman

De liturgie van de Advent geeft aan dit woord een dubbele betekenis: zij herdenkt de komst van Jezus in het vlees, zijn geboorte en voegt daar het adjectief "nieuw" ('nova nativitas') bij en zij ziet uit naar de komst van de Mensenzoon. Beide gebeurtenissen, die in de geloofsbelijdenis worden beleden ('et incarnatus est...et homo factus est'; 'et iterum venturus est'), krijgen door de toepassing van het latijnse woord adventus (met de synoniemen epifanie en parousie) een prinselijk cachet: de zoon van de koning doet zijn glorieuze intrede in de stad der mensen en hij zal op de wolken verschijnen 'in majesteit'¹ Het woord advent houdt dus een belijdenis in van Christus als de Godmens, die in heerlijkheid zal verschijnen om de wereld en de mensen te oordelen. Zijn geboorte is even glorieus als zijn verschijning op de wolken² In de christelijke kunst zijn beiden geliefde onderwerpen en ontelbare malen afgebeeld; ik noem hier slechts de Aanbidding der Wijzen op de triomfboog van Santa Maria Maggiore te Rome en in

- 1 Mt.24,30; de ontvangst van de prins of de koning ging in de Lage Landen gepaard met optocht en spelen: G.Kipling, *The Idea of the civic Triumph, Drama, Liturgy, and the Royal Entry in the Low Countries*, in: *The Medieval Drama of the Low Countries, Dutch Crossing* 22(1984) 60-83. Zie ook nog: K.J.Benz, *Kaiser Konrad II.(1024-1039) als kirchlicher Herrscher; der Straszburger Adventsstreit und die Synode von 1038 im Kloster Limburg an der Haardt*, *ALw.* XX/XXI (1978/1979) 56-80.
- 2 Het *Sacramentarium Bergomense* (ed. A.Paredi 1962) nr.73 spreekt van 'gloriosa incarnatio'; dit adjectief is in *Missale Romanum* (afkorting MR) 1970 om niet nader beschreven redenen weggelaten. Voor een testkritische uitgave van de gebeden van de Advent zij verwezen naar: C.Johnson OSB and A.Ward SM, *Fontes Liturgici, The Sources of the Roman Missal* (1975), I. Advent, Christmas, *Notitiae* 240-41-42, Rome 1986.

het midden ervan de etimasie, de lege troon (of cathedra) met ernaast de apostelen Petrus en Paulus en erboven (op de wolken) de vier evangelisten. Dit laatste motief zal later worden gecompleteerd met de op de wolken verschijnende Rechter en Heer. De liturgische viering van de Advent valt bovendien in de nadagen van het jaar, waarin volks-vrome en voorchristelijke religieuze gebruiken lange tijd een grote invloed hebben uitgeoefend.³ In hoeverre van onderlinge beïnvloeding van christelijke en voorchristelijke gebruiken en overtuigingen sprake is is nog moeilijk exact vast te stellen, juist omdat we van de doorwerking van het christelijk erfgoed ofwel de kerstening van de toenmalige stammen en volken eigenlijk nog te weinig weten.

De bedoeling van deze bijdrage is enige motieven van de Adventsliturgie nader te bestuderen, waarbij de historie ervan als bekend wordt verondersteld; deze geschiedenis is door meerdere auteurs al uitvoerig beschreven.⁴ Vooraf geef ik een analyse van de huidige romeinse liturgie.

MISSALE ROMANUM 1970

Het Missale Romanum 1970, waarin de nu geldende romeinse liturgie wordt beschreven, biedt een volledig uitgewerkte liturgie van de Advent, vollediger dan in de editie van 1570. Het lectionarium voor deze periode biedt lezingen voor zon- én wekdagen, heeft volledige misformulieren voor de zeven dagen voor Kerstmis, de dagen waarin tijdens de Vespers de O-antifonen worden gezongen, waarvan de eerste 'O Sapientia' is, met als gevolg dat de lezingen uit de Bijbel gevarieerder zijn. Van de andere kant is duidelijk dat MR.1970 de traditie eert: de gezangen (antifonen, hymnen en responsories) werden merendeels bewaard, de lezingen van de zondagen herordend. De grootste ingreep is te constateren in

- 3 J.J.Mak, *Het Kerstfeest; ontstaan en verbreiding, viering in de Middeleeuwen*, 's Gravenhage 1948. In verband met een studie over de praktijk van de eredienst tijdens het leven van Willibrord voor het Internationale Congres WILLIBRORD ZIJN WERELD EN ZIJN WERK 739-1989, ben ik nader ingegaan op de Missa Prohibendum ab idolis (GeV.I.X, ed. Mohlberg 14), die waarschijnlijk werd gebruikt op 1 januari, en op andere vindplaatsen van deze 'afweer van idolen'. Er schijnt een reactie achter te zitten tegen de heidense feesten van 1 januari in Rome en Italië en in de Germaanse streken: uit de reactie blijkt dat de volksgebruiken en feesten door het christendom maar moeizaam 'gekerstend' zijn (de studie zal verschijnen in de bundel van het congres).
- 4 H.J.Auf der Maur, *Feiern im Rythmus der Zeit I (Handbuch der Liturgiewissenschaft: Gottesdienst der Kirche, 5)*, Regensburg 1983, 179-185 (met verwijzing naar andere literatuur); *Liturgisch Woordenboek*, deel I kol.52-58; J.Pascher, *Das Liturgische Jahr*, München 1963,332-371.

de keuze van de gebeden en in de ordening van de thema's in de vier weken van de Advent, welke lerend, catechetisch van aard is. Over het algemeen kan men vaststellen, dat MR.1970 een rijkere liturgie biedt, zowel in het missaal als in het brevier (nu Liturgia Horarum genoemd).

De keuze van de gebeden is grondig gewijzigd. Wat direct opvalt is het feit, dat de bekende 'Excita'-oraties naar de weekdays zijn verschoven: drie in getal (donderdag week 1 en 2 en vrijdag week 1). De verschuiving is blijkbaar met opzet gebeurd, want uit de hymne van Ambrosius voor Kerstmis, die in de Adventsliturgie wordt gezongen, is de eerste strofe weggelaten: "Intende, qui regis Israel"; de hymne begint met "Veni, redemptor gentium", de tweede strofe. In die weggelaten eerste strofe komt de passage voor, die in de oraties is overgenomen: "excita potentiam et veni". Het is een citaat uit ps.79,1. Het waarom van deze ingreep heb ik niet kunnen vinden, hetgeen jammer is, omdat hij zo groot is. De markante zin: "Wek op uw sterke majesteit en kom", die via de veel gebruikte hymne van Ambrosius tot de verbeelding sprak en het imago van de Advent bepaalde, er tegelijk de eschatologische gerichtheid aan verleende, is onder de hamer gevallen. Gelukkig is psalm 79 (80) in de Adventsliturgie nog wel te horen, te beginnen in die van de eerste zondag jaar B. Verwijderde men deze gebeden vanwege de onzekerheid over degene tot wie het gebed is gericht: de Almachtige of de Zoon, afhankelijk van de slotfrase van het gebed: 'Per Dominum' of 'Qui vivis et regnas'? De bronnen geven echter 'Per Dominum' aan als slotfrase. Hangt het samen met de ordening van de thema's waarvoor men gekozen heeft en met de grotere nadruk, die op de waakzame houding van de gelovigen wordt gelegd, meer dan (of evenveel als) op de voorkomende genade van God?

Hiertegenover staat, dat de keuze van gebeden in MR.1970 ruimer is geworden. Terwijl in MR.1570 de gebeden waren ontleend aan het Sacramentarium Gregorianum, in MR.1970 zijn er nog slechts 2 gebeden, die alleen in dit pauselijke gebedenboek voorkomen. Aan het Gelasianum Vetus én het Gregorianum samen zijn 9 teksten ontleend (dat wil zeggen, dat deze oraties in beide boeken voorkomen en waarschijnlijk een gemeenschappelijke bron hebben). Voor het overige gebedenbestand, dat door het grotere aantal misformulieren is uitgebreid, levert het Gelasianum 10 gebeden, de zogenoemde Rotulus van Ravenna, met gebeden toegeschreven aan Petrus Chrysologus, 12 gebeden; het sacramentarium van Bergamo tenslotte levert 5 oraties.

Belangrijke varianten zijn in de overname van de oraties niet toegepast. In plaats van 'terrena despiceret' wordt nu gelezen: 'terrena sapienter perpenderet' (Zondag 2, postcommunio); ipv. 'incarnatio dominica' (Rotulus 25) wordt 'nativitas' gebruikt (Zondag 3, collecta), ipv. 'lumine tuae visitationis' (GeV 1137) wordt nu 'Filii tui visitantis' gelezen om het gebed te richten tot de Vader (maandag week 3 collecta). De passus 'per portam iustitiae transire' (Rotulus 6) is geschrapt (woensdag week 2), evenals 'per auxilium gloriae (of: gratiae) tuae' in de Excita-oratie (donderdag week 1). Het duidelijke onderscheid tussen de 'adventus secundum carnem' en de 'secundus adventus' in GeV.1145 is in de oratie van 21 december niet overgenomen. Een passage uit de Rotulus, waarin Maria

wordt voorgesteld als de voor-spreekster van de gemeente, is weggelaten (Rotulus 30, MR.1970 20 dec.). Ik geef hier de tekst:

Deus, aeterna maiestas, cuius ineffabile Verbum, Angelo deferente, virginitas immaculata suscepit, et, domicilium deitatis effecta, Sancti Spiritus luce repletur, quaesumus, ut fidelem populum ipsa suis orationibus protegat, quae Deum et hominem sacris castisque visceribus meruit baiulare.

Ik ga niet in op de verandering van 'domicilium deitatis' in 'domus divinitatis', maar constateer dat de quaesumus-passage van Rotulus 30 in MR.1970 in zijn geheel verwijderd is. Tenslotte nog één voorbeeld van een 'gereinigde' tekst: 'Deus qui via est (sic) veritatis et ineffabilis unitas trinitatis' vond men blijkbaar te gekunsteld, de tekst is geschrapt.

Dit korte overzicht toont aan, dat MR 1970 de bronnen breder heeft gebruikt en met mate teksten heeft aangepast en verbeterd. Men zou de aard van de varianten als volgt kunnen weergeven: de gebeden zijn waar nodig stilistisch of inhoudelijk verbeterd, althans naar het oordeel van de samenstellers van MR.1970. Zij hebben hun overwegingen echter niet bekend gemaakt. Vandaar dat een echte verklaring van de varianten niet kan worden gegeven.

Diezelfde samenstellers hebben gebeden en lezingen op een manier geordend, die bijna catechetisch aandoet. Zij hebben blijkens het resultaat, dat voor ons ligt, een les willen inbouwen in de liturgie, namelijk dat de term 'Advent' meerzinnig is en een evenwichtige uitbouw van dit thema nodig is. Ligt de eerste zondagen het accent op de waakzaamheid met betrekking tot de onverwachte komst van de Mensenzoon en op de oproep tot bekering van de Doper, in het verdere verloop van de Advent verplaatst men de aandacht naar de heilstijd, een tijd van genezing en van genade, die door Jezus' geboorte werd geinaugureerd, om tenslotte te eindigen met de gebeurtenissen, die aan de geboorte van Jezus voorafgingen volgens de verhalen van de evangelieën van Matteus en Lucas (de droom van Jozef in Mtt.1,18-25 en de verhalencyclus van Lucas 1). De misformulieren van 17-24 december worden zelfs geheel gevuld met deze verhalen, die worden aangevuld met oud-testamentische voorbeelden (Juda, Samson, Samuel, David, Jesaja).

Een meer gedetailleerde beschrijving brengt het volgende aan het licht. In de liturgie van de eerste Adventsweek gaat de aandacht uit naar de waakzaamheid op de komst van de Mensenzoon en het vreedzame einde van alles, dat zichtbaar is geworden in de compassie van Jezus met de schare. In de tweede week komt de boodschap van de Doper aan de orde: de oproep tot bekering van de roepende in de woestijn; oproep tot wegbereiding voor Hem die 'groter is dan ik' en die totale genezing en vergeving zal bewerken. De derde week viert het thema van de vreugde omwille van de verlossing, die door Jezus wordt bewerkt. Niet angst, maar geduld vormt de juiste levenshouding, omdat de verlossing is gekomen. In de thema's van de tweede en derde week speelt steeds de verhouding van de Doper tot Jezus en wordt duidelijk gemaakt, dat niet de Doper,

maar Jezus de Komende is, die geneest, redt en vergeeft, wordt met andere woorden welbewust het leven van Jezus in het centrum van de belangstelling geplaatst. Tenslotte is de vierde Adventszondag en zijn de dagen van 17-24 december geheel gevuld met de geboorte van de Zoon van God, die door Jesaja is voorspeld ('Ecce virgo concipiet'). Kortom: het woord Advent wordt van 'tweede komst' naar 'eerste komst' omgebogen en de reden daarvan kan niet anders zijn dan deze: hoewel het woord allereerst betrekking heeft op de glorieuze verschijning van de Mensenzoon en de liturgie aan deze betekenis aandacht moet geven, blijft de periode van Advent ook en vooral de voorbereiding op het feest van de geboorte van Jezus, Kerstmis, Natale Domini. Beide facetten van het woord Advent komen aan de orde, het tweede echter het meest pregnant. Het is zelfs een vraag of de tweede komst van de Mensenzoon als zodanig wel aan de orde komt; hierop kom ik in het vervolg nog terug. Deze ordening van het materiaal op grond van een duidelijk geplande themaontwikkeling is nieuw: het MR.1970 is ook nu weer, nl. in de uitwerking van de liturgie van Advent, zoals in andere delen van het kerkelijk jaar, van MR.1570 te onderscheiden. Is de laatste een samenvatting van een groeiproces, waarvan de hoofdmomenten in de achtste en dertiende eeuw liggen (de karolingische politiek tov. de liturgie enerzijds en de ordinaria van Innocentius III en Haymo van Faversham anderzijds), MR.1970 is er een bewijs van, dat de daarin vervatte liturgie aan burelen en door commissies is geschreven op basis van tevoren gemaakte afspraken omtrent de inhoud. Dat bedoelde ik, toen ik in het bovenstaande de ordening van het materiaal 'catechetisch' noemde: de liturgie dient niet slechts de viering in de gemeente, maar ook de lering van de gemeente. Over smaken valt niet te twisten, maar men kan zich afvragen of een ritus zo kan worden gemaakt en of men voldoende bedacht is geweest op de geestelijke zin ervan. MR.1970 komt, ook als het gaat om deze liturgie, over als een 'verlicht' boek. In dit opzicht is het positief te waarderen, dat de gezangen en de daarin vervatte liturgische schriftlezing zijn bewaard; zo is ook een deel van de 'metaforische schriftlezing' voor het nageslacht behouden gebleven.

Ter toelichting op wat over de Advents-liturgie is gezegd, wil ik nog wijzen op twee details. Ten eerste de woordfrekwentie. Het is niet altijd eenvoudig de precieze betekenis van het gebruik van 'adventus' vast te stellen; deze hangt samen met de context, waarin het woord wordt gebruikt. Op grond van mijn interpreterende telling kom ik tot de volgende bepaling van de woordfrekwentie in de openingsoraties:

adventus als tweede komst

(met de synoniemen: veniens, veni, occursus): 8 maal

(tw.dominica,fer.I,II,III,IV,VI 1e week

fer.VI 2e week,

fer.II,VI 3e week,

20 december).

adventus als eerste komst

(met synoniemen: in occursum Filii,

gratia Filii visitantis): 5 maal
(tw. dominica, Sabbato 1e week,
fer.II,
20 dec., 24 dec.).

adventus in tweevoudig(?) gebruik
(met synoniemen: iter praeparare): 3 maal
(tw. fer.IV, fer.V 2e week,
fer.V 3e week).

nativitas en incarnatio
(met synoniemen: caro fieri; nova nat.): 7 maal
(tw. fer.II, fer.III week 2,
dominica 3e week,
18.19.22.23 december).

Uit dit overzicht blijkt de verschuiving van de aandacht voor de komst in glorie naar de geboorte van de Zoon der mensen, waardoor de bovengegeven globale beschrijving van de Adventsliturgie wordt bevestigd.

Een tweede opmerking betreft de visie op de tweede komst, de 'adventus Filii hominis, cum virtute multa et maiestate' (Mt.24,30). Wat mij bij analyse van de Adventsliturgie frappeerde, was het feit dat de woord-frekventie van 'adventus' als tweede komst door de keuze van de evangelielezingen en door het totaalbeeld van de eerste en tweede Adventszondag niet wordt gevolgd. Eigenlijk moet worden vastgesteld dat de liturgie van Advent geen aandacht besteedt aan deze komst in glorie, maar deze uitsluitend richt op de vermanende woorden, die in de evangeliën met betrekking tot 'het onverwachte einde' tot de leerlingen worden gericht. De keuze van de evangeliepericopen van Adventszondag 1 zijn uitsluitend paranetisch en de aansporing wordt in de tweede week nog eens herhaald door de lezing van de bekeringsoproep van de Doper. Het vigilate is die zondagen niet van de lucht. Het duidelijkste wordt dit in de merkwaardige tekst-afbakening van Lucas 21 in jaar C (1e zondag), die als volgt staat aangegeven: Lc.21,25-28.34-36. De nadruk ligt in deze pericope op de waakzaamheid en het alerthouden van de geest. Door het weglaten van de verzen 29-33 (de gelijkenis van de vijgeboom) wordt de aandacht van de komst van de Mensenzoon en van het Rijk van God afgeleid. In de liturgie worden de gelovigen, zoals de leerlingen, vermaand, maar de reden van die vermaning tot waakzaamheid, de komst van de Mensenzoon, wordt bijna (jaar C) en totaal (jaar A en B) verzwegen. Het grootse apocalyptische visioen van Jesus, uitgesproken op de Olijfsberg met het zicht op de Stad en haar tempel, klinkt niet meer in onze liturgie. Mathheus 24 heeft het veld moeten ruimen: noch op het einde van het jaar noch aan het begin ervan wordt dit visioen nog doorverteld. Waarom men Mk.13, Lc.21 (en 17,22-37) en Mt.24 zo heeft verknipt en toegesneden naar de waakzaamheid van Jezus' leerlingen is niet duidelijk. Hangt dit samen met de evangeliekeuze van de laatste zondag van het jaar, het feest van Christus Koning, die in jaar A Mt.25,31-46 voorziet? Dan zou men de daarop volgende zondag (Advent 1) het thema van de waakzaamheid daaraan hebben willen aansluiten. In dat geval

heeft men dit thema echter uit zijn context gelicht. Of zijn de implicaties van Mt.24 (par.) voor de betrekkingen met de joden de reden geweest voor het achterwege laten van deze pericopen, die immers ook spreken over de verwoesting van de tempel en van de stad? Ik heb hieromtrent geen argumentatie kunnen vinden⁵, wat des te opvallender is, omdat in de traditie van de evangelielezing is ingegrepen. Hier wreekt zich opnieuw het gebrek aan achtergrondinformatie met betrekking tot de samenstelling van MR.1970. We blijven zitten met een vreemde evangeliekeuze voor Adventszondag 1, die Mt.24, Mk.13 en Lk.21 verknipt: de komst van de Mensenzoon, waarop alert moet worden gewacht en gewaakt, is uit de voorlezing weggesneden. Daardoor heeft de 'Adventus in maiestate' in de liturgie van de Advent in MR.1970 zijn plaats verloren en komen de gebeden, die deze tweede komst wel veronderstellen, in de lucht te hangen. Dit geldt ook voor de lezing uit de Apostel in deze zondagen 1 en 2 Advent, ook die richten de aandacht geheel op de houding van de dienaren, die waakzaam zijn op de komst van hun/haar heer. De profetenlezingen van Advent 1 zijn eigenlijk niet anders. Is het feest van Christus Koning van het Heelal, zelfs in haar veranderde gestalte in MR.1970, op zich al van kritisch commentaar te voorzien (het feest is niet slechts christomonistisch, maar suggereert bovendien ongehoord grote machtsaanspraken van het christendom ten opzichte van andere religies), het doorbreekt ook de lijn van de viering van het einde en het begin van het zg. kerkelijke jaar, waarin het apocalyptische visioen van Jezus, neergelegd in Mt.24 en 25, zo goed past. Dat in jaar A op het feest van Christus Koning Mt.25,31-46 wordt gelezen, ligt voor de hand; het gaat hier immers om een Bahnlesung van het evangelie van Mattheus; de zondagen ervoor leest men de andere gedeelten van dit hoofdstuk. Eens te meer valt het daarom op dat Mt.24 is geschrap⁶. Ik kom daarom tot de slotsom, dat MR.1970 voor de laatste en eerste zondag van het kerkelijk jaar een minder goede pericopenkeuze bevat. Beter ware het geweest de laatste zondag Mt.24 te lezen, zoals in MR.1570 is voorzien, en de eerste zondag van Advent Mt.25,31-46. Nog beter ware het geweest, als de zondag van Christus Koning bij die van de Advent was getrokken; de gedachtenis van de tweede komst van de Mensenzoon zou erdoor zijn verdiept. Laat het zo zijn dat de Adventsliturgie van MR.1970 als leermoment is versterkt, het theologische motief van de Advent, de komst van de Mensenzoon, is erin verzwakt. Het schijnt wel, dat de tweede komst wordt verkondigt; deze schijn bedriegt.

5 E.Nuebold, *Entstehung und Bewertung der neuen Perikopenordnung des Roemischen Ritus fuer die Meszfeier an Sonn- und Festtagen*, Paderbron 1986, 208,212 geeft hierover geen uitsluit.

6 De leesorde van de Oud Katholieke Kerk en van de Anglikaanse hebben Mt.24 gehandhaafd; vgl. Nuebold 208.212.

Ik kom tot een samenvatting van dit gedcelte van mijn studie. MR.1970 biedt een inhoudelijk rijkere en ook omvangrijkere Adventsliturgie. De grotere variatie komt de viering ervan ten goede. In het bijzonder kan worden gewezen op de gevarieerde Schriftlezingen voor alle dagen van deze periode voor Kerstmis. Het materiaal is thematisch geordend en wel zo dat twee betekenissen van het woord 'adventus' doorklinken, allereerst de tweede komst en naar Kerstmis toe de historische geboorte van Jezus. Wat de keuze van de gebeden en de gezangen betreft is MR.1970 traditioneel, dwz. het blijft binnen de kaders van de romcinsc traditie, maakt er echter een ruimer gebruik van. In dit opzicht stemt de opzet van de Advent geheel overeen met die van de Quadragesima en van de tijd van Pasen⁷. De vooropgezette bedoeling van de makers van het Missaal komt duidelijk naar voren: zij brachten in de liturgie een lerend element binnen met betrekking tot de juiste beleving van de Advent. Dat zij daarbij te parenetisch te werk gingen blijkt vooral in hun benadering van de Eerste Zondag van Advent. Daarin staat niet de komst van de Mensenzoon centraal, zoals die in sommige gebeden wel wordt verondersteld, maar de waakzaamheid van de gelovige op dat onbekende maar plotseling intredende gebeuren. De conclusie kan kort zijn: apocalyptiek is niet de sterkste kant van MR.1970 ondanks het veelvuldig gebruik van de visioenen van de profeten van het Eerste Testament.

KOMST

In mijn bijdrage over de gebeden van de Paastijd heb ik een poging gedaan de aard van het liturgisch gebed te beschrijven en gebruikte daarvoor het begrip verbeelding of fictionaliteit⁸. De kracht van het gebed ligt in het verbeeldend vermogen ervan, de beeld-tekst (zo vatte ik het gebed op) tilt de aardse werkelijkheid in een andere dimensie. Fictionaliteit is geen elitair begrip en het beeldend bidden is niet voorbehouden aan taalkunstenaars, maar is voor ieder toegankelijk, omdat ieder mens in staat is de letter van geest te voorzien en door

- 7 H.A.J.Wegman, De romeinse euehologie in de Quadragesima; verandering van paradigma? *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek* 4(1988)5-40; id., De gebeden van de Paastijd in het Missaal van 1970, *Tijdschrift voor Theologie* 28(1988) 349-370.
- 8 Wegman, Gebeden van de Paastijd 367-370.

beeldend vermogen de letterlijkheid te doorbreken. Menig eenvoudig gebed en menige gebedsgeste (zoals het opsteken van een kaars) worden gedragen door verbeelding. Tenslotte heb ik opgemerkt dat voor een te schrijven theologie van de liturgie het begrip fictionaliteit van groot belang moet worden geacht. Op zijn manier heeft J.Pascher dit ook onder woorden gebracht⁹ en erop gewezen dat de in wezen dichterlijke verwoording van de religieuze ervaring de kracht bepaalt van een ritueel en van een liturgie. Iedere tijd doet dit vanuit het eigentijdse leefgevoel, maar verbeelding en creativiteit in het scheppen van de liturgische taal is nooit afwezig geweest. Daarom is het des te meer opvallend, dat het MR.1970 zo weinig zorg aan de dag heeft gelegd de beeldspraak of de verbeelding nieuwe impulsen te geven. De gebeden, die nu in het Missaal staan, blinken niet uit door verbeeldende kracht en de christelijke poezie uit verleden en heden heeft in de rituele structuur van de Mis geen of slechts een geringe plaats gekregen. Ik wil aan de hand van de evangelielezingen uit de vroegere Adventsliturgie de beeldspraak of verbeelding (men zou ook van 'metaforische liturgie' kunnen spreken, ware het niet dat dit eigenlijk een tautologie is) van de liturgische schriftlezing onderzoeken en interpreteren. Tegelijk stel ik de vraag naar de criteria, die hierbij in het geding zouden kunnen zijn.

De groep evangeliaria, die door Th.Klauser onder sigle PI is verzameld en geanalyseerd¹⁰ en door hem omstreeks het 645 wordt gedateerd¹¹, geeft voor de zondagen vlak voor Advent en voor de Advent de volgende evangeliapericopen:

Ebdomada VII post sci Cypriani: Jo.6,5-14.

Ebd.III ante Natale Domini: Mt.21,1-9.

Ebd.III ante Natale Domini: Lc.21,25-33.

Ebd.II ante Natale Domini: Mt.11,2-10.

Ebd.I ante Natale Domini: Jo.1,19-28.

Feria VII Dominica vacat: Lc.3,1-6.

De pericopen 3,4,5 en 6 in deze rij zijn in de traditie bewaard gebleven tot in het MR.1570. MR.1970 is eigen wegen gegaan en heeft het lectionarium anders ge-

9 "Schon in der heiligen Schrift liebt man es, aus dem Schatz der Schriftworte durch neue Zusammenstellung der Worte oder Sactze immer neu, vom Geist des Gotteswortes durchdrungene Gestalten zu schaffen. Das Magnificat ist ein glaenzendes Beispiel dafuer. Diese Art der Dichtung ist auch in der Kirche nie zum Stillstand gekommen und hat eine Poesie vorgebracht, die die Liturgie mit Glanz erfuellt" (*Das Liturgische Jahr* 366).

10 Th.Klauser, *Das roemische Capitulare Evangeliorum*, I. Typen (LQF 28), Muenster 1935, 4242, nrs. 233, 238, 239, 240, 241.

11 zie ook: A.Chavasse, L'évangélaire romain de 645: un recueil; sa composition (facons et matériaux), *Rev.Bénédictine* 92(1982)33-75.

ordend, zoals boven is beschreven: Adv.1: Lc.21 (met weglating van vv.29-33) in jaar C; Adv.2: Lc.3,1-6 in jaar C; Adv.3: Mt.11,2-11 in jaar A.

De ingewikkelde geschiedenis van de zondagen na Pinksteren laat ik hier rusten; het vraagt een aparte studie, die nog altijd op zich laat wachten. Als het waar is, dat de oorspronkelijke Adventstijd zes zondagen omvatte¹², dan zou de bovenstaande lijst, afgezien van de titels die aan de week worden gegeven, de pericopen van de zesweekse Advent bevatten. Een andere berekening kan inhouden dat er vier zondagen waren plus de zaterdag/zondagdienst van de Quatertember in december; dan zou, precies zoals in PI wordt aangegeven, de Advent in de (een?) romeinse traditie zijn begonnen met Mt.21. Hoe het zij, de reeks is om meerdere redenen interessant te noemen.

Allereerst valt het op, dat de lezing van Mt.24 in deze rij ontbreekt. Als ik het goed zie, komt deze pericope in de romeinse liturgie voor het eerst voor in het Ordinarius van paus Innocentius III¹³ en in die van Haymo van Faversham¹⁴. Niet een van de oudere bronnen van de romeinse liturgie geeft deze pericope aan. Wel is hij te vinden in het Missaal van Bobbio¹⁵; ik kom hierop nog terug. De herkomst van Mt.24 op de laatste zondag van het jaar wil ik verderop in deze studie nader onderzoeken. Is het een late invloed van de gallsche traditie? Erg waarschijnlijk lijkt dit niet; is er wel een link tussen de 8e en 13e eeuw in dit opzicht? Daar staat tegenover dat de pericope Mt.21,1-9 (de intocht van Jezus in de stad Jerusalem) in de oudste pericopenlijsten van de romeinse ritus is te vinden¹⁶ en ook in die van de spaanse¹⁷. De conclusie ligt voor de hand: de oudste romeinse (en visigothische?) traditie las het verhaal van de intocht op de 1e Zondag van de Advent. Op deze en de andere bovenomschreven pericopen ga ik nu nader in.

Welke overwegingen liggen achter de keuze van deze pericopen? Externe criteria voor de vaststelling van deze motieven ontbreken; nergens hebben de makers van de romeins-frankische liturgie een echte verantwoording afgelegd voor het werk, dat zij deden. Men is dus op tekstimmanente gegevens aangewezen, maar

12 Auf der Maur 181-182.

13 S.J.P. van Dijk, *The Ordinal of the Papal Court from Innocent III to Boniface VIII and related Documents*, completed by J. Hazelden Walker (Spic.Frib.22), Fribourg 1975,341.

14 S.J.P. van Dijk, *Sources of the Modern Roman Liturgy; the Ordinals by Haymo of Faversham and related Documents (1243-1307)* edited with an Introduction and a Description of the Manuscripts by S.J.P. van Dijk, 2 vol. Leiden 1963, vol.II,270.

15 *The BOBBIO MISSAL; a Gallican Massbook* (Ms.Paris Lat.13246), edited by E.Lowe (HBS), London 1920, Text,21 (Mt.24,27-44).

16 ed.Klauser 89, nr.263; 127,nr.267; 167,nr.314; ook in de Comes van Murbach (ed. A.Wilmart, *Revue Bén.* 30(1913)52, nr.CL.

17 *Liber Communis*, ed. J.Perez de Urbel y A.Gonzalez y Ruiz Zorrilla, Madrid 1950, 9 (= 3e Zondag van Advent).

de bepaling van deze gegevens is niet eenvoudig en kan gemakkelijk door het leesraster van de onderzoeker worden vertroebeld. Een subjectieve interpretatie kan dan het resultaat zijn. Hoe men aan dit gevaar kan ontkomen, wordt door geen methode gegarandeerd. Ik waag een poging, op grond van mijn lezing van de gekozen pericopen, de aard van de selectie ervan te omschrijven en te verantwoorden; ik ga ze stuk voor stuk na en baseer me daarbij op de volgende criteria.

Ten eerste: de liturgische Schriftlezing. Dit is een andere dan een wetenschappelijk-exegetische lezing. Ik wil deze lezing als literair kenschetsen en ik bedoel daarmee, dat de letterlijke tekst de basis biedt voor een geestelijk verstaan ervan. In de letter wordt het beeld gevonden en zo kan het spreken in beelden volgen, de beeldspraak. De beeldspraak is in de theologie een vrijwel onontgonnen terrein, maar is voor de liturgiewetenschap van levensbelang. De beeldspraak bepaalt de voorlezing van de Schriften in de liturgie en inspireert tot een 'geestelijke' herlezing ervan in gebed en gezang. Men kan ook de term 'typologie' gebruiken, die bedoelt te zeggen, dat de heilsgeschiedenis wordt gevierd en dat betekent dat niet de letter, maar de metafoor of de beeldspraak in de liturgie het eerste en laatste woord heeft.

Ten tweede: de tekstafbakening. De historie van de christelijke ritens en van de prediking laat zien, dat de pericopen van de liturgie niet op de eerste plaats als 'lectio continua' zijn geselecteerd, maar aangepast aan de tijd, de ruimte of een gebeurtenis ('lectio congrua'). Door onderzoek van de pericopen komt men tot de ontdekking, dat de gekozen tekstafbakening zowel wat betreft het begin als het einde van de pericope voor de bedoeling ervan van groot belang is. De tekstafbakening geeft de eigenlijke intentie weer van de keuze van een pericope, de bedoeling van de 'lectio congrua'.

De twee hier kort beschreven criteria hangen nauw met elkaar samen, zodat het ene moeilijk kan worden begrepen zonder het andere. Ik probeer ze toe te passen.

Jo.6,5-14: het broodwonder.

De pericope laat de historische gegevens (1-4) achterwege en begint het verhaal met het feit, dat Jezus de menigte (aan)ziet. Dan wordt de wondere maaltijd van duizenden verteld van vijf broden en twee vissen. De tekst wordt afgesloten met de belijdenis van de menigte: 'Dit is stellig de profet, die in de wereld moet komen'.

De beeldspraak van het volk ziet in Jezus van Nazareth de profet, die Gods medelijden uitstraalt.

Mt.21,1-9: de intocht.

Vanaf de Olijfsberg trekt Jezus met zijn leerlingen de Stad tegemoet. Als vervulling van de profetie: Zie Uw koning komt tot u. De tekst sluit af met de uitroep van de menigte: 'Gezegend de Komende'.

De beeldspraak betreft de profetie over de Komende Koning op Jezus, de profet uit Nazareth (v.10).

Lc.21.25-33: de Mensenzoon.

De tekst begint met de apocalyptische tekenen, die de komst in majesteit van de Mensenzoon begeleiden. Dan zullen allen de Mensenzoon op de wolken zien verschijnen:

de redding en het Rijk van God zijn nabij. De pericope eindigt met 'alles is vergankelijk, mijn woorden niet'.

De verschijning van de Mensenzoon is tevens de zichtbaarwording van het Rijk van God, is er het beeld van.

Mt.11.2-10: de vraag naar de Komende.

De pericope zet in met v.2 en richt zo de aandacht op de Doper en zijn vraag over de Komende. Jezus' antwoord suggereert dat de Komende gekomen is. De tekst eindigt met de profetie over de wegbereider van de komst van de Komende en stelt vast dat de Doper het levende bewijs is van de aankomst van de Verwachte.

De beeldspraak is suggestief: niet slechts de wegbereider bewijst de aankomst, maar ook de genezenen en de armen laten zien dat de Komende er is.

Jo.1.19-28: de Heer.

De pericope zet in met v.19b, waarvan een hoofdzin wordt gemaakt: het gaat om de vraag van de tempelpriesters naar de identiteit van Johannes. Hij is niet de Gezalfde of de profet, hij is de roepende in de woestijn, dat de Heer gekomen is, in Bethanie, aan de overkant van de Jordaan.

De beeldspraak is gericht op de mens Jezus, die Heer is, zij het dat hij door ongelovige ogen niet wordt herkend.

Lc.3.1-6: Gods redding.

De pericope opent met de historische context, waarin de prediking van Johannes plaats vond. De kern ervan is de oproep tot wegbereiding van de Heer. Heel de mensheid zal de redding van God zien: zo eindigt de tekst.

In de geschiedenis van de mensen, die naar de letter wordt beschreven ('In het vijftiende jaar van Caesar Tiberius..'), licht de redding van Godswege op.

De bovenstaande korte toelichtingen op de pericopen zijn niet bedoeld als vrome beschouwingen, maar om mijn interpretatie van deze selectie van evangelieën handen en voeten te geven. Mijn vraag is namelijk, wat de oorspronkelijke samenstellers van deze Adventsliturgie, die waarschijnlijk in een klooster moeten worden gezocht, ermee hebben voorgehad. Hoe hebben zij de Advent opgevat en welke theologie hebben zij in hun beeldspraak, die in wezen de beeldspraak van de evangelisten voortzet, willen laten doorklinken? Als het woord 'Adventus' een dubbele inhoud heeft en zowel de geboorte van Jezus als zijn

wederkomst aanduidt, is het dan mogelijk de bovenstaande pericopen in één van beide of in beide betekenissen in te passen? Ik neig ertoe op deze vraag ontkenend te antwoorden. Nemen we allereerst 'advent' in de betekenis van Jezus' geboorte, zijn komst in het vlees ('caro fieri'), dan moeten we vaststellen dat geen van de pericopen deze advent in het licht stelt. Het liturgisch gedenken, dat door deze evangeliezinnen wordt gedragen, is niet gericht op Jezus' menswording, veeleer is het zo dat de pericopen zijn gericht op degene die gekomen is en zijn heilswerk reeds verricht en verricht heeft. We worden niet terug verplaatst in de periode vóór Jezus' geboorte, maar we zijn participanten in het levenswerk van de Gezalfde.

De 'advent' in de betekenis van de tweede komst van Jezus: wordt deze door de pericopen bedoeld? De pericopen uit Mt.21 en Lc.21 zouden hierop kunnen wijzen. Het is een metaforische vondst, dat de traditie de intocht van Jezus in Jerusalem in het begin van de Advent heeft geplaatst: Hij is de Gezegende die komt en wiens komst door de gemeente waakzaam wordt verwacht op het uur, dat niemand kent. Deze interpretatie wordt nog versterkt door Lc.21, waarin de glorieuze komst van de Mensenzoon op de wolken de centrale boodschap is: het zijn de onvergankelijke woorden van Jezus zelf die deze komst aan de gemeente verkondigt (Lc.21,33). Maar dan blijven nog vier pericopen over, die slechts door een ietwat gewrongen uitleg in het kader van de tweede komst kunnen worden geplaatst.

Dit betekent, dat de pericopen geen stevige basis bieden voor de stelling, dat de Advent de tijd van voorbereiding op Kerstmis zou zijn (als wegberedding voor de komst-geboorte van Jezus) en zelfs niet de periode waarin de tweede komst van de Mensenzoon in het centrum van de liturgische viering wordt geplaatst. Is er dan nog een derde theologisch motief dat in de selectie van deze pericopen ligt verankerd? Ik heb deze mogelijkheid willen aangeven met de subtitel 'aankomst', waarin het 'gekomen zijn' ligt vervat en de bestendiging ervan; de inhoud van de pericopen bevat dus een andersgerichte beeldspraak.

De door de tekstafbakening in het licht gestelde uitspraken of belijdenissen in de bovengegeven pericopen wijzen in deze richting. 'De profect, die moest komen' (Jo.6), 'De Gezegende die komt' (Mt.21), de onvergankelijkheid van het Woord (Lc.21), de Komende is al genezend aanwezig (Mt.11), de komende is de Heer (Jo.1) en tenslotte: Gods redding voor heel de mensheid (Lk.3): deze boodschap van de evangelische pericopen van de Advent wijzen alle in dezelfde richting: de liturgie van de Advent gedenkt en viert de komst van de messiaanse tijd, de Gezalfde die temidden van zijn gemeente present is en genadevol werkt. Het gaat om de aankomst van de Gezalfde, die nu opnieuw zijn wonderen bewerkt: genezing en verkondiging van de blijde boodschap. Advent duidt met andere woorden een present 'heilsfeit' aan: de reddende aankomst van de Gezalfde. Men hoeft het verleden niet uit te sluiten: de geboorte van Jezus wordt in deze visie verondersteld; noch de toekomst: de voltooide redding is nog in de toekomst verborgen, maar de kern van de viering van de Advent lijkt mij de belijdenis van de presentie van de Profect, die de naamdrager van de Komende wordt genoemd.

In dezelfde monastieke ambiente, waarin z6 de pericopen werden geselecteerd, is een serie antifonen gecomponeerd, die de bovenstaande interpretatie steunen; ik bedoel de zogenoemde O-antifonen. Het zijn poëtische teksten van grote allure, waarin thema's uit de Bijbel worden herdicht¹⁸. Deze antifonen, die de lofzang van Maria in het avondgebed omsluiten, vormen een model van liturgische schriftlezing: moeiteloos wordt hetgeen van de profeten geschreven staat geacht als voor ons geloof geschreven te zijn (Rom.15,4, 1e lezing van Advent 2 van MR.1570 en 1970). In deze teksten is Jezus voluit de naamdrager van de Komende, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de tekst: 'O Adonai et dux domus Israel, qui Moysi in igne flammae rubi apparuisti' of uit: 'O Oriens, splendor lucis aeternae et sol iustitiae' (ontleend aan Habakuk 3,4 en Maleachi 4,2 en gefocused op de tijd van de Heer-God). Hij is echter als zodanig ook in de gemeente present; hij kan worden aangeroepen om verlossing, bevrijding, wijsheid en heling, om voltooiing van zijn heilswerk, dat hij is begonnen, zoals hijzelf aan de Doper laat weten (Mt.11,2-10). De beden van deze gezangen vragen daarom om bestending van zijn heilswerk in het midden van de gemeente.

Zo kom ik tot de conclusie, dat de theologie van de Advent, die in de selectie van de lezingen uit de evangeliën en in de serie antifonen ligt besloten, deze is: degenen die deze liturgie vieren belijden de geheime en verborgen aanwezigheid van de Gezalfde in het midden van zijn volgelingen, de tijden door. De liturgie van de Adventus bidt om actualisatie, om 're-animatie' (als ik dit woord mag gebruiken), en bestending van de komst van de Heer. Immers de kern van het christelijk geloof is de belijdenis van het einde, wanneer God alles in alles zal zijn (1 Kor.15,28): Hij is de Komende en van deze komst heeft Hij in Jezus, Zijn Woord en Profeet, het teken opgericht. Dat is tevens de diepste reden waarom de liturgie zonder de beeldspraak niet kan bestaan. Deze manier van spreken is er om het geloof te belijden in de naamdrager van de Komende. Deze theologische visie op het woord Advent veronderstelt weliswaar het verleden (Jezus' geboorte), maar is vooral gericht op de 'gekomen' komst van de Gezalfde en op de zichtbaarwording van de "Oriens" in hem.

Als mijn interpretatie juist is, dan blijkt achteraf, dat uit MR.1970 een theologische dimensie is verdwenen, die de traditie tevoren (in MR.1570) sierde en dat de samenstellers van MR.1970 aan de oppervlakte van het woord 'Adventus' zijn gebleven, wellicht door hun al te lerende instelling. Zo komt nog een tweede

18 voor de in deze antifonen verwerkte bijbelcitataten verwijs ik naar J.Pascher 367. De beginwoorden zijn: *O Sapientia, quae ex ore Altissimi prodisti*; *O Adonai et Dux domus Israel*; *O radix Jesse, qui stas in signum populorum*; *O Clavis David et sceptrum domus Israel*; *O Oriens, splendor lucis aeternae et sol iustitiae*; *O Rex gentium et desideratus earum*; *O Emmanuel, rex et legifer noster*. Alle teksten lopen uit op de bede: 'veni ad salvandum nos' (of analoge beden).

manco aan het licht: niet alleen is de viering van de tweede komst meer schijn dan werkelijkheid, maar ook is aan 'adventus' de dimensie van 'aankomst' ont-nomen.

Maar is mijn interpretatie wel juist? Is de methodische verantwoording wel vol-doende? Zijn de door mij gebruikte criteria zó waardevast, dat ik in mijn ana-lyse een teveel aan subjektiviteit heb kunnen vermijden? Hebben we eigenlijk wel een methode om de beeldspraak in de liturgie op te sporen en te bewijzen? Op al deze vragen heb ik tot op dit moment geen afdoende antwoord.

Ik vermoed wel dat de studie van de metafoor voor de liturgiewetenschap van groot belang is en ook, dat zó een (wat ik zou willen noemen) 'literaire' studie van de liturgie zou kunnen worden ontwikkeld.

EXCURSUS

In de analyse van MR.1970 heb ik al gesteld, dat uit de Rotulus van Ravenna ¹⁹ twaalf gebeden zijn overgenomen, die in meerdere gevallen ook te vinden zijn in het Sacramentarium Veronense. De gebeden van deze Rotulus zijn gericht op de viering van het Kerstfeest of veronderstellen een feest van de Boodschap van de engel aan Maria, zoals de studie van Benz heeft uitgewezen. Ze zijn dikwijls doctrinair geladen en gaan uit van de leer van de grote concilies over de per-soon van Christus. Ze laten anti-ariaanse interesse vermoeden en richten zich ook tegen het monophysitisme. De inhoud ervan is een belijdenis van de God-

19 S.Benz, *Der Rotulus von Ravenna nach seiner Herkunft und seiner Bedeutung fuer die Litur-giegeschichte kritisch untersucht* (LQF:455), Muenster 1967; Å.Ward s.m., *Entry-Point to the Rotulus of Ravenna*, *Notitiae* 273 25(1989)4,351-382.

mens: de goddelijke glorie is in het vlees neergedaald en is mens geworden, om ons te bevrijden. De oraties interpreteren als het ware de proloog van het Johannesevangelie. Tegelijk is er veel aandacht voor de Theotokos, wier schoot het 'domicilium deitatis' is geworden, en die altijd maagd is gebleven. Het gevolg van deze menswording is, dat het oude (de 'oude' status van Adam) verdwijnt en plaats maakt voor nieuw en puur menselijk leven. De ravennatische gebeden vormen een duidelijk bewijs voor de opvatting dat Advent de viering voorbereidt van de geboorte van Jezus, de Godmens, uit de Maagd en Moeder Gods Maria. De selectie, die door MR.1970 hieruit is gemaakt, is merkwaardig. De inhoudelijk meest pregnante gebeden zijn niet overgenomen zoals 20,26,28,40/41, 42,39; geselecteerd zijn die gebeden, die in meer algemene bewoordingen de weken van voorbereiding op de Kerstfeest vullen. De pregnante gebeden verwoorden het huwelijk van de Logos met de menselijke natuur en de schoonheid van de bruidskamer, de ongeschondenheid van de maagdelijke schoot, de 'virginitas in partu' en de 'gemina gloriae tuae substantia' (42). Van de in Mr.1970 overgenomen oraties zijn alleen de nrs.30 en 31 (resp. 20.12 en 17.12) op de betekenis van de incarnatie gericht maar van nr.30 wordt de belangrijkste passage wegge-
laten, zoals ik in het bovenstaande bij de behandeling van de varianten al beschreef²⁰

Wat betreft nr.3: de interpretatie van 'contagia vetustatis' staat niet vast. Mogelijk is een theologische interpretatie (zonde, erfzonde en de gevolgen ervan), of een 'maatschappelijke' (vetustas = heidendom en afgoderij); zie noot 3 en Benz, *Der Rotulus*, 117-122)..

Dit betekent, dat de samenstellers van MR.1970 van de ene kant het woord 'adventus' als geboorte wilden interpreteren en daarvoor de meest uitgesproken serie gebeden uit de latijnse traditie hebben gebruikt, maar dat zij van de andere kant de inhoudelijk rijkste gebeden niet hebben geselecteerd. Het lijkt wel, dat men dit facet van Advent heeft willen gladstrijken. Zo kom ik tot de slotsom, dat

20 Ik geef hier een overzicht van de geselecteerde gebeden en citeer de nummering van Benz in zijn editie.

nr. 25: Dom.III (incarnationem expectare);

nr. 13: fer.II hbd.II (illibata puritas)

nr. 3: fer.III hbd.I (nulla contagia vetustatis) (Johnsson-Ward citeren abusievelijk hbd.2)

nr.14: fer.III hbd.II (nullis fraudibus)

nr.6: fer.IV hbd.II (iter praeparare)

nr.7: sab. hbd.I (praemium libertatis)

nr.19: sab. hbd.II (filios lucis nos manifestet)

nr.31: 17.12 (perpetua virginitas)

nr.2: 19.12 (incarnatio)

nr.30: 20.12 (domicilium deitatis, deus et homo)

nr.10: 22.12 (veniens Salvator)

nr.24: 23.12 (caro fieri).

MR.1970 in zijn misformulieren van de Advent zowel de tweede komst, die van de Mensenzoon, als de eerste, de geboorte van Jezus, die tot inzet van de Advent zijn gemaakt, naar inhoud en zeggingskracht weinig relief geeft. Hierbij komt nog het feit, dat het thema van de aankomst van de Komende geheel is verdwenen. Het lijkt alsof bij de restauratiewerkzaamheden bepaalde onderdelen over het hoofd zijn gezien en minder geschikt materiaal is toegepast.

TOEKOMST

In het voorafgaande heb ik er al op gewezen, dat de parousie van de Mensenzoon, die apocalyptisch wordt afgeschilderd in de aan Jezus toegeschreven redevoering over de ondergang van de stad en van de wereld (Mt.24, par.), geen plaats kreeg in MR.1970, terwijl de gebeden, die geselecteerd zijn wel spreken over deze tweede komst. Ik heb daarvoor een verklaring gezocht. Bovendien gaf ik aan dat de romeinse liturgie Mt.24,15-44 eerst in de 12e eeuw de zondag vóór Advent 1 leest (of de laatste zondagna Pinksteren). Daarvóór werd Jo.6,5-14 gelezen en op de eerste Adventszondag Mt.21,1-9. Ook Mt.25,31-46 komt in deze context niet voor; de pericope heeft zijn plaats, al heel vroeg, in de liturgie van maandag in de eerste week van de Quadragesima en is duidelijk verbonden met de statieliturgie in de kerk van S.Petrus Banden (S.Pietro in Vinculi)²¹.

21 ed. Klauser, groep PI, nr.57.

Van de andere kant komt de lezing van Mt.24 wel voor in het Missaal van Bobbio en het thema van het oordeel, dat volgt op de geduchte komst, is al eerder behandeld. Gregorius van Tours leest in zijn *Historiae*²² de gebeurtenissen in de jaren 575-584 tegen het licht van Lc.17,22-37 en 21 (vgl. Mt.24)²³. Columba ('de jongere', gestorven 615), abt van Luxeuil en van Bobbio, geeft in zijn 9e en 10e preek een indringende beschrijving van het oordeel en de daarmee verbonden angst en vrees²⁴ een 'ars moriendi' avant la lettre. Bepaalde gebeden uit het Missaal van Bobbio komen zeer dichtbij de gedachten van Columba²⁵. Ook in de spaanse liturgie komen analoge gedachten voor²⁶. Is de gedachte van de tweede komst, de parousie van de Mensen-zoon blijven doorleven? Opvallend is wel, dat deze in deromeins-carolingische liturgie geen plaats kreeg: is er een tweede stroom geweest, waarin de parousie wel werd herdacht?

Een aantal gegevens, die me in dit opzicht hebben gefrapperd, zet ik hier bij elkaar. Bij het lezen van het gedicht van Romanos de Zanger²⁷ viel het me op, dat deze schrijver Mt.24 en 25,31-46 combineert. Eerst wordt Elia beschreven als de profeet van de tweede komst, vervolgens wordt uitvoerig aandacht besteed aan de Anti-christ. Dan volgt de verschijning van de Mensenzoon als 'mensgeworden God' (theos sesarkomenos: strofe 15), begeleid door de triomfzang (ton humnon ton trisagion) van de serafijnen en de cherubijnen. Vanaf strofe 18 wordt het oordeel beschreven, waardoor de gerechten de bruidskamer mogen binnengaan, maar de zondaars worden verworpen.

Of deze hymne in het Westen bekend was, is moeilijk aan te tonen, maar het is wel frappant dat de motieven van deze hymne in het Westen bekend zijn op de

- 22 *Gregorius Turonensis, Historiarum Libri Decem*, ed. en vert. door R.Buehner, 2 vol. Darmstadt 1967.
- 23 de Nie, *Views from a many-windowed Tower; Studies of Imagination in the works of Gregory of Tours*, Amsterdam 1987, 27-69 ('whereas the surface narrative is purposely chronological, the underlying structure and coherence of the Histories is intended to be actually or potentially symbolica: events are connected by their divinely given meaning, which in turn is recognized by its form': 69).
- 24 *Sancti Columbani Opera*, ed. G.S.M.Walker (Scriptores Latini Hiberniae vol.II), Dublin 1970, 96-106. 'Videte ordinem miserae humanae vitae de terra, super terram, in terram, a terra in ignem, de igne in iudicium, de iudicio aut in gehennam aut in vitam' (98); 'Ne ergo nos fallax et seductrix, brevis et temporalis, caduca et fragilis, amara ac tristis vita decipiat' (100). In preek 10 wordt in het begin o.a. Maleachi 3,1-2 geciteerd, die ook in het Missaal van Bobbio voorkomt.
- 25 *M.Bobbio*: 'sine formidine famolare' (47); 'simus ergo per singula momenta solliciti' (48); 'metuendum terribilemque adventum...expectemus interriti' (49).
- 26 *Le Liber Mozarabicus Sacramentorum*, ed. M.Férotin, Paris 1912, nr.1: 'Simus etiam per singula momenta solliciti'; nr.2: 'metuendum terribilemque adventum Domini nostri Jesu Christi Filii tui expectemus interriti' (de teksten van de andere misformulieren hebben veelal de geboorte van Jezus op het oog).
- 27 *Hymnes tome V, S.Chrét.283, 209-267* (ed. J.Grosdidier de Matons).

miniaturen en de sculpturen: de afbeelding van de Majestas Domini, de tronende gestalte van de Mensenzoon, dezelfde combinatie van verschijning en oordeel en de engelen met lofzang en bazuin.

Op een tweede gegeven wil ik wijzen. De monnik Beatus van Liébana (730-798) heeft een commentaar geschreven op Het Geheime Boek der Openbaring van Johannes, dat zeer beroemd is geworden en talloze malen in diverse scholen is gekopieerd en verlicht. Miniaturen in deze Beatus-manuscripten tonen vanaf het einde van de achtste eeuw onder andere de bekende voorstelling van de Majestas Domini: Christus gezeten op de regenboog (of op de cirkel, waarvan het onderste deel samenvalt met de voetbank voor zijn voeten: ps.110) en in de ovalen mandorla; beide figuren vormen dan dikwijls samen het getal acht, het symbolische getal van de voltooiing en van de Rust van God. De afbeelding gaat terug op Apoc.4,1-11 en Ezechiël 1,4-14: de tronende is omgeven door vier levende wezens, de tetramorf.

Wat nu voor ons onderwerp van belang is, is het feit dat de door Mt.24-25 en door de Apocalyps gegeven voorstellingen als het ware incenvloeien. De parousie van de Mensenzoon wordt verbeeld in de Majestas, Christus, tronend ('supra sedem sedens': Apoc.4,4), op de wolken (de regenboog), omgeven door de zwendende gestalten van de vier wezens, later door de vier evangelisten. Het beeld wordt later nog aangevuld met de (verduisterde) zon en maan (Mt.24,29). De Mensenzoon wordt omgeven door de engelen: zingend, bazuinend en dikwijls afgebeeld in een bijna kolkende beweging naar beneden of naar boven. Zij vormen de begeleidingsstoet van de Mensenzoon (Mt.24,31), die ze uitzendt ter voorbereiding van het oordeel (Mt.25,31). En dan is er de scheiding van de gerechten en de zondaars op grond van de beoordeling van hetgeen zij deden voor Zijn geringsten (Mt.25,40 en 45). Die incenvloeiing is in de ons bekende fresco's en sculpturen een feit geworden. Eerst is de Majestas de centrale afbeelding, maar gaandeweg wordt deze aangevuld en dus veranderd met de oordeelsmotieven. Welnu: de nog bestaande voorstellingen bewijzen dat er geen hiaat bestaat tussen 800 en 1200, die we wel constateerden tussen het sacramentarium van Bobbio en het Ordinale van paus Innocentius III²⁸. Ik heb zelf een zoektocht gemaakt langs de afbeeldingen en de ontwikkeling daarin vastgesteld; de zoektocht was uiteraard niet volledig, maar voldoende illustratief. De kloosterkerk van *Mustair* toont een fresco uit het jaar 800, dat eigenlijk de gehele cyclus al bevat. Dit is echter een uitzondering: de miniaturen uit de achtste en negende eeuw geven overwegend de Majestas, en dit is ook het geval met de eerste sculptuur die van later datum is. De mijns inziens oudste Majestas is te vinden op een primitief, maar verfijnd reliëf in de visigotische kerk van *Quinta-*

nilla de las Vinas (Burgos): anno 700²⁹. Primitief zijn ook *St.Génis des Fontaines* (1020) en *St.André* (zelfde tijd, beide in de Roussillon). Een Majestas in de vorm van een kruis vindt men in *Arles s.Tech* (zelfde tijd: Roussillon), in de vorm van een lam met kruis, in een cirkel, gedragen door engelen op het tympan van S.Isidoro (*Léon*, Spanje: 1075?). Tenslotte geef ik nog een aantal voorbeelden: de Majestas met de 'vliegende' engelen in *St.Julien de Jonzy* (Brionnais: 1130?) en de prachtige Hemelvaart op de tympan van *Toulouse* (Porte Miégeville, Saint Sernin: 1130); de tympanen van *Moissac* (St.Pierre: 1110), *Arles* (St.Trophime: 1170), *Cahors* (1135) en *Carennac* (1140?).

In de twaalfde eeuw zien we de oordelende Mensenzoon op de fresco's en de tympanen verschijnen met de motieven, die ik in het bovenstaande heb beschreven; ik geef een paar voorbeelden: *Vezelay* (1130), *Autun* (1170, Gislebert); *Conques* (1130), *Beaulieu* (1130), en tenslotte de gothische tympanen van *Chartres* en *Bourges*.

Wat betreft de fresco's: de prachtige schildering in *Sant'Angelo in Formis* (Campania, Italia: 1075!) en de groots opgezette afbeelding op de westkant van de kerk op het eiland *Torcello* (bij Venetie).

In dezelfde tijd wordt door een onbekende de sequens 'Dies irae' geschreven. Deze bevat de volgende verzen: 'quando iudex est venturus, cuncta stricte discussurus'; 'tuba mirum spargens sonum'; 'Liber scriptus proferetur'; 'Iudex ergo cum sedebit'; 'Rex tremendae maiestatis', 'Iuste iudex'; 'inter oves locum presta et ab hedis me sequestra'. De dichter brengt onder woorden wat de beeldhouwer in steen heeft gebeiteld. Ook in deze tijd is in een handschrift uit Tegernsee het beroemde 'Ludus de Antichristo' bekend, dat overal werd gespeeld³⁰ en waarin Mt.24,23-28 is verwerkt. Al met al is in de tiende tot en met twaalfde eeuw, waarin ook het chiliasme opkwam, het thema van de komst van de Mensenzoon tot oordeel zeer in zwang geweest. Is het door deze stroming in theologie en vroomheid, dat Mt.24 de laatste zondag van het jaar een plaats in de liturgie heeft gekregen? Hoe het zij: ik meen in de fresco's en tympanen de link tussen het missaal van Bobbio, waarin de lezing uit Mt.24 voorkomt, en het Ordinale van Innocentius te hebben gevonden; een verklaring voor dit fenomeen heb ik hiermee echter niet gegeven. Is er een verklaring voor te geven, dat de thema's van de Mensenzoon, die op de troon is gezeten en die komende is om te oordelen, samenvloeien en dat de Majestas Domini en de Iudex tremendus samen worden beleden? Dat plotseling aan de geloofsblijdenis: 'Hij zal wederko-

29 Alle sculpturen, die ik hier noem, zijn te vinden in de lange serie *La nuit des temps, Zodiaque* van de abdij Pierre qui Vire, waarvan zo'n zestig delen zijn verschenen.

30 Th.Stemmler, *Liturgische Feiern und geistliche Spiele; Studien zu Erscheinungsformen des Dramatischen im Mittelalter*, Tuebingen 1970, 116-119 (met verwijzingen). "Der ursprünglich rein eschatologische Charakter des Themas vom Antichrist wird von nicht-theologischen Merkmalen an vielen Stellen des Spiels voellig ueberdeckt" (119).

men in heerlijkheid om levenden en doden te oordelen' zo uitdrukkelijk aandacht wordt besteed? Ik vind het een hachelijke zaak hier in een paar zinnen antwoord op te geven, zonder de feitelijke ontwikkelingen geweld aan te doen. Dat echter een verschuiving plaats vond van de *Majestas Domini* naar de 'iudex ultionis' kan in verband worden gezien met de veranderingen in cultuur en samenleving. De *Majestas Domini* vinden we in de tijd van de carolingische en vooral ottoonse keizers, die zich als plaatsvervangers van de Heer achtten en aan de top stonden van de standen-hierarchie. In de zo hiërarchisch gestructureerde samenleving was aan het individu een geringe plaats ingeruimd; ieder was een min of meer belangrijk 'onderdeel' van het grote geheel. De majesteit van de *Kurios* werd weerspiegeld in die van de keizer, niet in die van de geringen. Vanaf het midden van de elfde eeuw zien we een verandering groeien, wel aangeduid met de ontdekking van het individu³¹. De steden groeien, de productie neemt toe, de welvaart stijgt, de communicatie wordt verbeterd. De kerk wordt aan de basis versterkt door de parochiale structuur, de ongeordende religieuze samenkomsten (rond een kruis, bij een relik) maken plaats voor een plaatselijke liturgie, waarin het doopsel, de mis met de elevatie (en vooral de 'missa specialis'), de geloofsbelydenis en het Onze Vader en de voortgaande invoering van de biecht structurende en opbouwende elementen zijn. De individuele mens krijgt aandacht, zijn 'destiny', haar eigen beschikking. Ieder dient verantwoording af te leggen voor zijn of haar leven met het oog op het leven na de dood, op het oordeel, op de 'purgatio'³². In het licht van dit alles is de ontwikkeling

31 C. Morris, *The Discovery of the Individual, 1050-1200*, London 1972; zie ook J. Van Engen, *The Christian Middle Ages as an Historiographical Problem*, *Am. Hist. Rev.* 91(1981)519-552.

32 J. Le Goff, *La naissance du Purgatoire*, Paris 1981.

van het motief van de oordelende Rechter uit de Majestas Domini heel goed te verklaren. Dat zou betekenen, dat de invoering van de pericope van Mt.24 in de liturgie van de laatste zondag na Pinksteren tegemoet gekomen is aan een al langer bestaande overtuiging: het aardse leven te zien in het licht van de toekomst van de oordelende Rechter. Ik moet hier denken aan de poezie van de asceet-monnik-diplomaat Petrus Damiani (1007-1072): een emotionele stroom van woorden over dat moment³³.

Ik heb erop gewezen, dat Mt.24 in het Missaal van Bobbio wordt vermeld en dat er twee preken zijn van Columba, die in haar geheel zijn gericht op het moment van het oordeel, dat ieder mens dient te ondergaan en dat diens leven dient te bepalen. Die visie heeft al eerder postgevat. Over Gods laatste oordeel schrijft Augustinus uitvoerig in zijn *De Stad van God*³⁴, Caesarius van Arles maakt de toekomst tot inzet van het heden: voor elke christen is Mt.25, 31-46 de samenvatting van het evangelie en voldoende om te weten hoe het goede te kiezen en het kwade te vermijden³⁵ en cirkelen de geschriften van paus Gregorius de Grote (zijn Dialogen!) niet om het leven na dit aardse bestaan, de loutering en om de hulp die wij de gestorvenen kunnen bieden? Is er in het begin van de zesde eeuw al niet een mozaïek, dat de scheiding van blanke en zwarte schapen verbeeldt: in San Apollinare Nuovo in Ravenna, door de Heer, die alleen met zijn rechterhand de blanke schapen verwelkomt? Met andere woorden: de komst van de Mensenzoon ten oordeel, dat de mensen zal scheiden naar wat ze hebben gedaan, is een motief, dat de kerkelijke schrijvers niet hebben vergeten en dat in de kunst ook eeuwenlang is gebruikt. In dit opzicht is de pericope van de Laatste Zondag na Pinksteren, die met evenveel recht de Eerste Zondag van Advent kan worden genoemd, een bevestiging van een lange traditie en had

- 33 Petrus Damiani, *Carmina et Preces*: PL.145, 977-980: de gedichten 'Graves me terrore pulsas vitae dies ultima', 'O quam dira, quam horrenda voce Judex intonat' beschrijven komst en oordeel in uiterst emotionele verzen. Maar ook de dorst naar het lieflijke paradijs: 'Ad perennis vitae fontem mens sitiuit arida', een lied dat aan Augustinus werd toegeschreven en uiterst geliefd was. De dichter beschrijft de natuur in beeldspraak van het hemelse paradijs, waar rust is en eenheid, harmonie in de tuin met geurende bloemen, in een stad met goud en edelstenen 'Agnus est felix Urbis Lumen innociduum, Nox et tempus desunt ei, diem fert continuum...Caro facta spiritalis et mens, unum sentiunt'; vgl. ook M.B.Pranger, *Literaire Schroom; Bernardus'* 23e preek over het Hooglied, in: *Saccula saeculorum*; Opstellen aangeboden aan C.W.Monnich, onder redactie van S. de Boer en M.B.Pranger, Amsterdam 1982, 151-181.
- 34 Aurelius Augustinus, *De Stad van God*, boek XX (vertaling en inleiding G.Wijdeveld, Amsterdam 1984, 989-1062).
- 35 sermo 158,1 (ed.G.Morin et C.Lambot, CChr.1953, t.104); zie ook sermo 167. Zie nog: A.Angenendt, *Theologie und Liturgie der mittelalterlichen Toten-Memoria*, in: *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*, edd. H.Schmid - J.Wollasch, Muenchen 1984 (Muenstersche Mittelalter- Schriften 48), 79-149 (hier vooral: 123-131).

paus Innocentius III het bij het rechte eind, toen hij deze in zijn missaal een plaats gaf. Des te vreemder is het, dat MR.1970 het thema van de parousie mocht missen. In dit opzicht had men zorgvuldiger met de geschiedenis kunnen omgaan, niet omwille van de traditie maar om het belang van het visioen.

CONCLUSIE

In deze studie analyseerde ik de liturgie van de Advent in MR.1970 en beschreef ik twee theologische thema's, die in de traditie van deze liturgie verborgen liggen, de aankomst van de Gezalfde, de naamdrager van de Komende, en de toekomst van de Mensenzoon, die onze toekomst bepaalt. Ik ben van mening, dat in MR.1970 het thema van de aankomst is verwaarloosd en dat de toekomst van de Mensenzoon op een zijspoor terecht is gekomen. Waar het gaat om de Advent als voorbereiding op het feest van de geboorte van Jezus, is MR.1970 in de selectie van de gebeden terughoudend, zo niet vervlakkend.

Zou het ook anders hebben gekund? Zelfs als men alleen op de traditie van de liturgie had willen bouwen, dan was een ander, beter resultaat mogelijk geweest. Men had een drievoudige Adventsliturgie kunnen ontwerpen op grond van de bovenomschreven thema's. Nog beter ware het geweest, als naast of vóór het oude aan het nieuwe plaats was ingeruimd, indachtig het 'nova et vetera' (Mt. 13,52). Ik bedoel daarmee: als onze beeldspraak eens aan de oude was toegevoegd en de liturgie kon worden gevierd in vele vormen en variëteiten!

Of moeten we zeggen, dat het nieuwe er niet toe doet, omdat de vroomheid van de gelovigen door de lange duur ervan blijft bepaald? In dat geval zou zelfs de restauratie, die door MR.1970 is beoogd, haar doel voorbij geschoten zijn. Dat de verwachting van Jezus' geboorte, de aankomst van de messiaanse tijd en de toekomst van de Mensenzoon de vroomheid van de gelovigen heeft geraakt staat mijns inziens buiten discussie³⁶; het is te hopen dat MR.1970 deze vroomheid kan blijven voeden én in zich opnemen. Wisten we maar wat de aard van die vroomheid is.

36 Het gaat er natuurlijk wel om nader te bepalen hoe dit in zijn werk is gegaan. Of er een directe invloed is geweest of dat van oorsprong heidense elementen (door de kerkelijke leiders aangeduid met 'vetustas') in de christelijke thema's zijn opgenomen; zie noot 3.

SUMMARY COMING: THEOLOGY OF ADVENT

The study of the liturgy of Advent in the Roman Missal of 1970 (1975) makes clear, that the ritual of this period of the year has been focused on two major items of the christian confession of faith (the Symbol), i.e. the birth of Christ ('primus adventus') and his parousia, his coming with glory ('secundus adventus').

The first coming, in the sense of preparation on Christmas, is the main subject of the days of the so-called O-antiphons (december 17-24). As far as the prayers are concerned, MR.1970 uses the series of the so called Rotulus of Ravenna, but selects the less expressive ones.

The reading of the parousia however does not figur in MR.1970. Mt.25,31 has been located in the last Sunday of the year (the Sunday before Advent 1), and the readings of Advent 1 only deal with the the theme of 'vigilance' (Mt.24,37-44), carved out of the context of the chapter. The theme of wakefulness is once more corroborated by the readings of Advent 2: the preaching of the Baptist ('Paenitentiam agite'). Mt.24 however does figur in Advent in the Missal of Bobbio and has been combined with Mt.25,31 in the miniatures and on the frescos and sculptures of the s.IX - XII (Maiestas Domini and the Judgment). It is regrettable that the parousia no longer is read out in the liturgy. It lessens the theological strength of Advent. A reconstruction of Advent 1 (in combination with the last Sunday per annum) is desirable: Mt.24 (last Sunday) and 25,31 vv.(Advent 1).

The roman rite of the 8th century provides a different selection of readings for the last Sunday and for Advent 1: Jo.6,5-14 (which ends with the confession: Quia hic est vere propheta qui venturus est in mundo)and Mt.21,1-9 (which ends with the acclamation: Benedictus qui venit in nomine Domini). Together with Lk.21,25-33, Mt.11,2-10, Jo.1,19-28 and Lk.3,1-6 these two readings figure in the list of PI (ed.Th.Klausner, anno 645). This mini-cycle of readings, in my opinion, intends to commemorate the Messiah, who arrives in the community as the one who bears the name of the Coming God. This theme of the arrival of Christ (yet a third meaning of the word 'adventus') unfortunately is missing in MR.1970.